

Əliyeva Ləman Mürşüd qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ CÜMLƏ QURMAQ VƏRDIŞLƏRİNİN ÜSLUBİYYATLA ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: üslubiyyət, cümlə, bədii üslub, təlim prosesi

Key words: style, sentence, art style, learning process

Ключевые слова: стиль, предложение, художественный стиль, учебный процесс

Məlumdur ki, qrammatika dilin quruluşunda əhəmiyyətli yerə sahibdir. Buna görə də orta məktəbdə şagirdlərə cümlə qurmaq vərdişlərinin aşılınması üçün sintaksisin əsas qaydalarını öyrənməyə və cümlənin üslubi cəhətdən aydın, dəqiq, ahəngdar qurulmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Müəllim bu məsələnin izahına başlayarkən, əvvəlcə şagirdlərə izah etməlidir ki, cümlənin aydın və dəqiq olması üçün yalnız münasib sözləri seçmək kifayət deyildir; cümləni elə qurmaq lazımdır ki, hər bir oxucu cümləni dəqiq və düzgün anlaya bilsin. Ona görə də zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq hələ cümlə qurmaq üçün hər şey deyil, əsas məsələ bu sözləri yerində işlədərək mükəmməl cümlə qurmaqdır.

Müəllim tədris zamanı cümlə ilə bağlı anlayışları öyrədikən, cümlənin keçdiyi inkişaf yolunu da izah etməlidir. Müəllim bunu motivasiya mərhələsində mövzunun müəyyənəşdirilməsindən sonra izah edə bilər. Bunun üçün köhnə yazılardan nümunə gətirmək yerinə düşərdi. Məsələn, XIX əsrdə olan yazılarda çətin ifadələr və orfoqrafiyanın müasir dövrlə uyğunlaşmaması diqqət çəkir. Çünki XIX əsrdə hələ vahid orfoqrafik sistem yaradılmamışdır. Bu da orfoqrafiyamızda pərakəndəlik yaradırdı. Bunu aşağıdakı misallarda görə bilərik.

Mirzə Nəsrullah ibn Mirzə Qurban Şirvaninin 1857-ci ildə yazdığı “Kitabunnəsayeh” adlı dərsliyindən götürdüyümüz mətnə diqqət edək.”... Çün ol mübarək məktəbxanələrdə hər cür basma kitablar oxunur və sahəti-əhaliyi-Qafqaziyyə müsəlmanları türki zəbandırlar və xüsusən sair əhli millətləri də türki həm danışrlar, binaən ileyh bəndəyi-müxlis dərğahi-quberniski sekretar Mirzə Nəsrullah ibn Mirzə Qurban Şamaxiyi bu tarixi sənayeyi məsihiyyəyi min səkkiz yüz əlli yeddi fevral ayında bu kitabı-tazəni türki ibarətilə ki, bu ətrafi-Qafqaziyyə bilayətlərindən müstəməl bə bu şivə əlfazi təhrir və təkəllumdə mütədavüldür, təlif bə təsnif etdim və çün müştəməl nəsayehdir, bunun adını “Kitabunnəsayeh” adlandırdım.[1,səh.31-32]

Köhnə mollaxana tipli məktəblərdə danışmaq və yazıda qəliz ifadələrdən istifadə etmək adət idi. Bu cür qəliz ibarələrlə danışmaq böyük “hünər” sayılırdı və belə şəxslər “savadlı” hesab olunurdu.

Qabaqcıl müəllimlərimiz belə köhnəpərəst müəllimlərə qarşı mübarizə aparmış, eyni zamanda ərəb qrafikalı əlifbanın da latın əlifbasıyla əvəz olunması üçün əllərindən gələni etmişlər.

Şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərdəki cümlələrin sadə və anlaşıqlı olmasına xüsusi fikir verilməlidir. Qəliz və anlaşıqsız cümlələrdən ibarət olan mətn şagirdlərin mətni başa düşülməsinə əngəl törədir və onların fikirlərini əsas mətləbdən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Şagird tapşırıqlarının dilinin sadəliyi uzun illər ziyalılarımızı düşündürən əsas məsələ olmuşdur. Hələ XIX əsrdə tərtib olunmuş dərsliklərdə də bu əsas şərt idi. Məşhur metodist Mahmud bəy Mahmudbəyov 1909-cu ildə yazdığı məqalədə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “Elmi-heyvanat” dərsliyini kəskin tənqid etmişdir.

Böyük yazıçımız Cəlil Məmmədquluzadə dilimizi zəbt edən yad ünsürlərə qarşı redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında mübarizə aparmışdır. Bununla bağlı mülahizələri “Dil” məqaləsi, “Ana” felyetonunda öz əksini tapmışdır.

Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, bir çox ədiblərimiz dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmışlar. Firudin bəy Köçərli dilimizdə ərəb-fars sözlərinin çoxluğunun əleyhinə çıxara demişdir ki, “Dil nə qədər açıq, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar”.

Bu sahədə M.F.Axundzadənin də rolunu qeyd etməmək olmaz. M.F.Axundzadə dilimizdə işlətdiyimiz şəhər, zəhər, qayda, muğayat, vedrə və s. sözləri öz dilimizin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırmışdır.

Alınma sözlərin dilimizdə varlığı günümüz üçün də aktual məsələdir. Bu sahədə “purizm cərəyanı” vardır ki, bu cərəyan dildə olan alınma sözlərin əleyhinədir. Dilimiz üçün özləşmə prosesinin başlanması artıq şərtidir. Mən deyərdim ki, yeni söz yaratmaq üçün “Oğuznamə”yə, “Orxon-Yenisey abidələri”nin dilinə qayıtmaqda, əsl türk mənşəli sözlərin işləkliyinin bərpası daha faydalı olardı. Bundan başqa, digər türk dilləri kimi bizim dilimizdə də alınma sözlərin dəqiq statistikasi aparılmalıdır.

Müəllim dərs prosesində problemlə bağlı bir neçə misal göstərdikdən sonra şagirdlərə üslubi cəhətdən cümlə qurmaq vərdişlərinə yer ayrılmalıdır. Bunun üçün müəllim şagirdlərə dilimiz üçün alınma olan sözlərin işlətməməyi tapşırılmalıdır.

Cümlədə sözlərin sırasının gözlənməsinin əhəmiyyəti. Cümlədə sözlərin sırasını dəyişdikdə mənaya ciddi bir xələl gələdiyini şagirdlərə izah etmək lazımdır. Müəllim bunu misallarla şagirdlərə izah edə bilər. Bunun üçün konkret bir cümlə seçib və o cümlənin üzərində müşahidə aparmaqla izahı daha münasibdir. Məsələn: “Mən bunu dünəndən bilirdim” cümləsindəki sözlərin yerini bir neçə dəfə dəyişək.

- 1) Mən dünəndən bunu bilirdim.
- 2) Dünəndən bunu mən bilirdim.
- 3) Mən bunu dünəndən bilirdim.
- 4) Bunu dünəndən mən bilirdim.

Bu cür sözlərin yerini dəyişməklə cümlə qurmaq Azərbaycan dilinin üslubiyyatının zənginliyindən, rəngarəngliyindən xəbər verir.

Məlumdur ki, dilimizin qrammatik qaydalarına görə cümlə mübtədayla başlayıb, xəbərlə bitməyi xarakterikdir.

“...İsmət yorğanı başına bürüyüb, yönü divara doğru yatmışdı. Pal-paltarı bürmələyib çarpayısının ayaq tərəfinə atılmışdı. Otağa ehtiyatla, pəncələrinin ucunda girən Vüqar görüb, bir az da ehtiyatlandı. (V.Babanlı)

Nümunələrdə verilmiş cümlələrə fikir versək, heç bir söz digərlərindən fərqlənmir. Adətən hər hansı bir sözü xüsusi diqqətə çatdırmaq istədikdə, həmin sözü xüsusi intonasiya ilə deyirik. Söz sırasının qəsdən pozularaq xüsusi emosional mənə yüklənməsinə üslubiyyatda inversiya deyilir. Bu da özünü bədii üslubda göstərir. Inversiyadan istifadə etməklə nəzərdə tutulmuş sözü daha qüvvətli diqqətə çatdırmaq olur.

Cümlədə sözün yerini dəyişməklə, məsələn, onu cümlənin əvvəli, ortası və ya sonuna gətirməklə mənəni qüvvətləndirmək olar. Məsələn, “Söhrab sakitcə mətbəxə keçdi” cümləsini bir neçə formada göstərək.

Əgər biz mətbəxə məhz Söhrabın keçdiyini nəzərə çatdırmaq istəyiriksə, onda cümləmiz belə olmalıdır: “Mətbəxə sakitcə Söhrab keçdi”.

Əgər biz Söhrabın mətbəxə məhz sakit şəkildə keçdiyini nəzərə çatdırmaq istəyiriksə, onda cümləmiz belə olmalıdır: “Söhrab mətbəxə sakitcə keçdi”.

Əgər Söhrabın məhz mətbəxə keçdiyini nəzərə çatdırmaq istəyiriksə, onda cümləmiz belə olmalıdır: “Söhrab sakitcə mətbəxə keçdi”.

“Qobusnamə”dən gətirdiyimiz cümlələrin sırasına diqqət edək:

“...Tez-tez dost dəyişdirməyi adət etmə, dostu çox olanın eyibləri örtülər, ləyaqətləri meydana çıxar. Lakin təzə dost tapdıqca köhnəsinə arxa çevirmə. Yenisi ilə dost ol, köhnəsi də qoy yerində qalsın, beləliklə dostların sayı çoxalsın. Deyiblər ki: “Yaxşı dost böyük xəzinədir”. Bir də səninlə dostlaşmaq istəyən, lakin hələlik yarımdost olan adamlar haqqında da fikirləş, onlara yaxşılıq et, qayğı göstər, xeyir-şərdə onlara kömək et. Səndə mərdlik gördükdə, dönüb sadiq dostun olarlar”.

Məharətlə qurulmuş və üslubi cəhətdən çox qüvvətli olan bu cümlələrdə sözlərin sırasını dəyişmiş olsaq, yəqin ki, oradakı səlisliyi və ifadənin təsir dərəcəsini xeyli azaltmış olarıq.

Yuxarıda verdiyimiz mətnə fikir versək, görürük ki, cümlələrdə sözlərin sırasına diqqət edilmiş və onları yerli-yerində işlədilmişdir. Bu da fikrin səlis, rəngarəng formada ifadə olunmasına mühüm rol oynamışdır.

Bəzən cümlədə zərflərin yerini dəyişməklə də cümlənin təsir gücünü artırmaq mümkündür. Fikrimizi aşağıdakı cümlələrlə aydınlaşdırıq:

- 1) Zahid ona hədiyyə olunan kitabı böyük bir həvəslə oxudu.
- 2) Zahid böyük bir həvəslə ona hədiyyə olunan kitabı oxudu. Yaxud:
 - 1) Şagird xüsusi bir diqqətlə müəllimin izahını dinlədi.
 - 2) Şagird müəllimin izahını xüsusi bir diqqətlə dinlədi.

Bəzən hətta, heç olmasa kimi sözlərin yerini dəyişdikdə mənəni də dəyişə bilər.

1) “Bu tapşırıq hətta Nərgiz üçün də çox çətindir”. (yəni: bu tapşırıq sinfin əlaçısı olan Nərgiz üçün də çətindir).

2) “Bu tapşırıq Nərgiz üçün çətindir”. (yəni: bu tapşırıq Nərgiz kimi zəif şagird üçün çətindir).

1) “Heç olmasa sən, müəllimə qulaq as”. (yəni: başqaları qulaq asmasa da, sən qulaq as).

2) “Dərsə sən, heç olmasa qulaq as”. (yəni: oxumasan da, ən azından qulaq as).

Müəllim dərslər prosesində həmçinin cümlənin mənasını dərk etməyi çətinləşdirən halları, onu anlaşılmaz və dumanlı vəziyyətə salan səbəbləri də izah etməlidir.

Cümlənin mənasını başa düşməyi çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri də onun həcmcə böyük olmasıdır. Bu da ya cümlədə irəli sürülən fikirlərin çoxlundan, müxtəlifliyindən əmələ gəlir və nəticədə cümləni quruluşca mürəkkəbləşdirir və ağırlaşdırır, ya da sözlərdən qənaətlə istifadə etməyi bacarmamaq nəticəsində odur ki, bununla artıq və lüzumsuz sözlərin cümlədə işlədilməsinə imkan verilir.

Əlbəttə, biz nitqimizdə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdən istifadə edirik. Təkcə sadə cümlələrdən istifadə etmək olmaz. Çünki elə fikirlər vardır ki, onu sadə cümlələrlə ifadə etmək çətindir və mürəkkəb cümlələrdən istifadə vacib hala çevrilir. Mürəkkəb cümlələr bəzən fikri aydınlaşdırma xarakteri də daşıyır. Məsələn: "Mən teatra getdim ki, səni orada tapa bilim".

Bundan başqa hər hansı fikri sadə cümlələrlə ifadə etsək, çoxlu əlavə sözə ehtiyac yarana bilər. Məsələn, aşağıdakı mürəkkəb cümləni həm də sadə cümlələrlə ifadə edə bilərik: "Dostum qatara gecikə bilərdi, bu ehtimal məni hədsiz dərəcədə qorxudurdu".

Bu cümləni sadə cümlələrə parçalasaq, aşağıdakı vəziyyətlə qarşılaşacağıq: "Bu ehtimal məni qorxudurdu. Fikrim dostumda qalmışdı. Dostum gecikə bilərdi".

Misaldan göründüyü kimi ayrı-ayrı sadə cümlələrin yığımindan ibarət nitq pərakəndə fikrin meydana çıxmasına səbəb olur.

Müəllim şagirdlərə cümlələrin mənasını çətinləşdirən ifadələri öyrətmək, cümlədə düzgün işarələrinin yerli-yerində istifadəsi üçün müxtəlif çalışmalardan istifadə edə bilər. Bunun üçün müəllim sinfin şagirdlərini qruplara bölüb və hər qrup üçün tapşırıq tərtib edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. A.Abdullayev. Üslubiyyat məşğələlərinin metodikası. Bakı, 1961
2. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Azərtədrisnəşr, 1962.
3. Ş.Yusifli. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri (Metodik vəsait). Kirovabad, 1970
4. İ.Əsgər. Cümlə tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2015
5. Ə.Əhmədov. sintaksis tədrisində üslubiyyatla bağlı aparılacaq işlər, "Azərbaycan dili tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi problemləri/ Elmi əsərlər məcmuəsi/ APİ-nin nəşri, 1983
6. S.Cəfərov. Cümlədə sözlərin sırası. Azərbaycan dilinin qrammatikası (II hissə, sintaksis). Azərbaycan SSR EA nəşri
7. Ə.Bağırov. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. ADU, Bakı, 1978
8. Azərbaycan SSR Maarif nazirliyi. Şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişinin inkişaf etdirilməsinə dair. (Metodik məktub). Bakı, 1976

Stylistic relationships with sentences in Azerbaijani language lessons

Summary

The article has been interpreted as the main grammatical rule of the sentence with stylistic. Oral and written speech was cleaned from style perspective. For this purpose, the idea of removing from the tongue expressions, which is primarily of weight, is explained. Also, from the historical point of view of how the language of the Arabic language, which causes the weight of the old words. The subject is associated with teaching in secondary school.

Взаимосвязь стиля с составлением предложений на уроках азербайджанского языка

Резюме

В статье комментируется связь между основным грамматическим правилом и стилем предложения. Выделена чистота с точки зрения стиля устной и письменной речи. Для этого объясняется идея удаления из языка выражений, которые в основном создают тяжесть стиля. Так же показана история того, как усложнен язык с использованием арабских слов, которые являются причиной утяжеления стиля языка. Данная тема связана с преподаванием в средней школе.